

РОЗДІЛ ІІІ. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ФУНКЦІЙНОЇ СЕМАНТИКИ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

Олена Важеніна
(Вінниця)

ВІДФРАЗЕМНІ ДЕРИВАТИ ХИМЕРНОЇ ПРОЗИ ЄВГЕНА ГУЦАЛА: ТИПОЛОГІЯ, СПОСОБИ ТВОРЕННЯ, ФУНКЦІЇ

Наслідком індивідуально-авторських перетворень фразеологічного матеріалу є не лише фраземи-трансформи, але й відфраземні деривати, які утворюються шляхом «стиснення» фразеологічного звороту у слово.

Термін *відфраземний дериват* ввів у науковий обіг О. Кунін для позначення явища творення нових фразеологізмів і слів на базі фразеологізмів. Проблеми відфраземної деривації вивчалися дослідниками романо-германських мов (О. Кунін, В. Скар, І. Чернишова, А. Назарян та ін.), російської та білоруської мов (М. Шанський, В. Мокієнко, В. Телія, А. Мелерович, Т. Тамашевич, А. Аксамитов). В українській фразеології цього питання торкалися у зв'язку з загальнотеоретичними проблемами фразеології Л. Скрипник, М. Алефіренко, М. Демський, В. Ужченко, М. Коломієць, Ж. Колоїз та ін. Дисертаційне дослідження цієї проблеми виконане О. Стишовим. Як стверджують науковці, ФО часто постають дериваційною базою для новотворів мовних одиниць фразеологічного й лексичного рівнів. Відфраземне словотворення відображає закони мовного розвитку: взаємопроникнення та взаємопереходи між лексичним та фразеологічним рівнями, динаміку процесів словотворення та фразотворення. Належність таких слів до розряду фразеологізмів дослідники фразеологічних трансформацій аргументують тим, що це похідні надслівного утворення, тому дериват, який постає в процесі відповідної трансформації, слід кваліфікувати як відфраземний [2: 209]. Характерною рисою відфразем є їх словотвірне значення – сконденсоване, метафоричне, образне. Похідні від ФО виникають переважно на основі добре відомих і часто вживаних фразем з високою виражально-зображувальною (конотативною) семантикою і двокомпонентною структурою [5: 5]. Авторські відфраземи постають у художньому тексті як мовленнєві «конденсати» виразності, емоційності та експресивності, своєрідні «словесно-художні твори у своєму граничному мінімумі» [1: 113].

Аналізуючи відфраземні деривати химерних романів Євгена Гуцала «Позичений чоловік» (далі ПЧ), «Приватне життя феномена» (далі ПЖФ), «Парад планет» (далі ПП), ми виявили, що письменник використовує в них кодифіковані і некодифіковані відфраземні похідні, які мають потужні змістотвірчі та стилістичні можливості. Виявлені випадки авторських

похідних від ФО є складними словами, утвореними морфологічним і лексико-синтаксичними способами.

За нашими спостереженнями, найпродуктивнішим способом словотворення на ґрунті ФО в аналізованих романах постає морфологічний спосіб. Морфологічний спосіб відфразем, виявлених у досліджуваних текстах, репрезентований двома різновидами – основоскладанням і словоскладанням. За морфологічним вираженням відфраземні деривати є:

– іменниками (90 %): *макоцвітність, гаволови, хомопоклонники, гречкосійство, горлодерка, слово-горобець, пришийкобиліхвіст, Чортийгобатька, Неминайбуфет* та ін.

– прикметниками (дієприкметниками) (5 %): *слизькоязикий, твердолобий, міднолобий, третій-претертий, перебрані-перемелені (кісточки)*.

– дієсловами (5 %): *змакоцвітніти, чесати-рубати, сікти-стригти, пекти-смажити, теревенити-белевенити*.

Іменні відфраземні деривати переважно двоосновні і утворені основоскладанням, або композицією, словоскладанням, або юкстапозицією, та лексико-синтаксичним способом словотворення. З-поміж них письменник найчастіше користується основоскладанням дієслівно-іменних конструкцій з опорним дієслівним компонентом і залежним іменним: *гаволов* ← *ловити гав*; *хомопоклонник* ← *поклонятися Хомі*; *горлодерка* ← *драти горло*. В аналізованих субстантивах найпоширенішою є словотвірна категорія «характеристика особи».

Словоскладанням утворений відфраземний дериват *слово-горобець* (пор.: *Слово не горобець: вилетить – не спіймаєш*), у якому об'єднано обидва іменники семантичного центру паремії.

Лексико-синтаксичним способом, або зрощенням, утворені відфраземні деривати *пришийкобиліхвіст* (ПРИШИЙ КОБИЛІ ХВІСТ, несхв, жарт. Зайвий, непотрібний) та прізвища: *Чортийгобатька* (пор.: ЧОРТ (чорти) [ЙОГО] БАТЬКА ЗНАЄ (зна), грубо.), *Неминайбуфет* (за зразком прізвищ з УФО; пор.: *Неминайкорчма, Непролійкрапля* (УНПП: 504)).

Базою для творення більшості прикметникових відфразем стали конструкції зі стрижневим іменником і залежним прикметником: *слизькоязикий* ← *слизький язик*, *твердолобий* ← *твердий лоб*, *міднолобий* ← *мідний лоб*. Цей словотвірний тип є найпоширенішим, його одиниці об'єднані спільним словотвірним значенням «характеристика особи». Відфразема *третій-претертий* утворена редуплікацією основи.

Дієслівні відфраземні деривати переважною більшістю утворені поєднанням дієслів: *чесати-рубати, сікти-стригти, пекти-смажити* (пор.: *Січе і руба* (розсердившись, скоро говорить) (УНПП: 711)), *теревенити-белевенити* (пор.: *Телевені-белевені, щось у помені* (УНПП: 174)) і об'єднані словотвірним значенням «говорити». Дієслівний дериват *змакоцвітніти*

(пор.: ЩЕ МАК [РОСТЕ (цвіте, сходить і т. д.)] У ГОЛОВІ у кого) утворений конфіксацією від твірної основи *мак цвіте*, що є вираженням афіксального словотворення.

Упорядкований фактичний матеріал дав змогу створити типологію авторського відфраземотворення, у якому виділяємо 4 типи відфразем:

- відфраземи, твірною базою для яких слугувала узуальна ФО (*пришийкобиліхвіст, горлодерка, гаволов, твердолобий, міднолобий*);
- відфраземи, твірною базою яких слугує семантичний центр узуальної ФО (*макоцвітність, змакоцвітнити, теревенити-белевенити*);
- відфраземи, твірною базою для яких слугувала трансформована ФО (*Чортійогобатька, гречкосійство, слово-горобець, чесала-рубала, сікла-стригла, некла-смажила*);
- відфраземи, твірною базою для яких слугувала оказіональна ФО (*слизькоязыкий, хомопоклонник, Неминайбуфет*).

Для підтвердження вище зазначеного та аналізу функційно-стилістичної характеристики одиниць цього структурно-семантичного прийому трансформації наведемо приклади авторських фразеовживань відфраземних дериватів:

(1) *Отож, і верзеться мені верзиця, поки верзеться моїй верзиці, всяка мариться чортівня, – може, наяву, а може, вві сні (трудно розшилопати, а намагатимешся розшилопати, то, дивися, ум за розум заїде, змакоцвітнієси на пишк)* (ПЧ) і пор.: ЩЕ МАК [РОСТЕ (цвіте, сходить)] У ГОЛОВІ (СФУМ: 364).

(2) ... усі ці чинники спричинились, либонь, до помітної *макоцвітності* в голові старшого куди пошлють (ПП).

(3) *Макоцвітність* Хоми насамперед помітила його рідна жінка *Мартоха*, яка завжди заднім розумом була міцна, бо в неї й голова виросла, й ума багато винесла (ПП).

(4) *Що по правді живеш, не з отих, що брешуть, мов шовком шиють, не слизькоязыкий* (ПЧ). і пор слизький язик (оказіональна ФО).

(5) ... хай *твердолобі* каратисти-тарани, що живим своїм тілом троцять кам'яні стіни, будуть для автора не цікавіші, ніж які-небудь *міднолобі* рідні бюрократи (ПЖФ) і пор.: МІДНИЙ ЛОБ у кого (СФУМ: 350).

(6) Здивовані *гаволови* бачили, як, за своїм звичаєм, довгожителю Гапличок сидів у буфеті й чаркувався... з порожнім місцем (ПП) і пор.: ГАВ (гави) ЛОВИТИ (СФУМ: 350).

(7) *Хомопоклонники* всіх мастей, вбачаючи в тракторозаврі Хоми великомученика, й далі творили його культ: різали, рубали, тесали, стругали, ліпили його погруддя з будь-якого матеріалу, котрий тільки надавався до цієї мети (ПП) і пор.: поклоняться Хомі (оказіональна ФО).

(8) *Вибалушився на грибка маслючка, і вже йому з рота хоч би однесеньке **слово-горобець** випурхнуло, як заціпило. Бо й справді Хома скидався на оту сову, що знає, де кури ночують* (ПП) і пор.: Слово – не горобець: вилетить – не спіймаєш.

(9) *Бо й справді, хто відає, куди любов здатна звести, мов сліпого під монастир!.. Але дуже діточок яблунівських жалко. Не доведи господь, щоб через моє темне **гречкосійство** вони собі поли краяли, а плечі латали, щоби к святу прибирались у нову лату... Але якби ж ти знала, Мартохо, як мені трудно відмовитись від своєї любові по телевізору* (ПЖФ).

(10) *А твоя французька **горлодерка?** – Мартохо як мокрим рядном накрила. – В тебе, Хома, в усякому ділі так: аби зуби, а хліб знайдеться. При згадці про французьку **горлодерку** Хома Прищепи, якому ось щойно прялась ниточка до клубочка, наче помолодшав: щоким посвіжішали й полисніли, очі полум'ям молодості війнули. – О, бач, як йому сподобалось про французьку **горлодерку!*** (ПЖФ) і пор.: ДЕРТИ ГОРЛО (горлянку) (СФУМ: 194)

(11) *А вона **чесала-рубала, сікла-стригла, пекла-смажила** з трибуни так, наче то сам демон із пекла видерся на грішну землю, запопав собі сцену в яблунівському Будинку культури й проповідує, наче святий із церковного амвона... (ПЖФ) і пор.: Січе і руби (розсердившись, скоро говорять)* (УНПП: 711).

(12) *Не слова, а **пришийкобиліхвіст**, курям на сміх, п'яте через десяте, вони б дуже добрі, та нікуди не годяться!* (ПЖФ) і пор.: ПРИШИЙ КОБИЛІ ХВІСТ (СФУМ: 569).

(13) *Зовсім не шануючи тих, що брешуть, мов попові собаки, що **теревенять-белевенять** ані в тин, ані в ворота, що в хоробах кулі лють і ворон б'ють, автор бодай одним-двома словами згадує версії, де було міри перебрано, дуже переборщено чи передано куті меду* (ПЖФ) і пор.: Телевені-белевені, щось у помені (УНПП: 174).

(14) *Або ж **Чортийогобатька!** Коли поміркувати, то виходить, що батько, глава сім'ї – **Чортийогобатька**, що діти цього батька – теж **Чортийогобатька**, що внуки – знову ж таки, хоч круть, хоч верть, **Чортийогобатька**. А якщо вродлива дівчина завелась у цьому роду, як їй носити прізвище **Чортийогобатька?*** (ПЧ) і пор.: ЧОРТ (чорти) [ЙОГО] БАТЬКА ЗНАЄ (СФУМ: 769) Кат його батька зна! (УНПП: 713); Чорти його батька знають, де він оре і куди йому їсти нести (УНПП: 410).

(15) *Слово напідпитку не придатне до вжитку, для нього празник – Іван Бражник, для нього рідна хата – **Неминайбуфет**, а найдорожчий товариш – **Непролийкрапля*** (ПЖФ) і пор.: Неминайкорчма, Непролийкрапля. (УНПП: 504).

Ілюстрований фактичний матеріал свідчить, що усі відфраземні деривати характеризуються великою місткістю семантичної структури при граничній стислості та лаконізмі форми. Створені Євгеном Гуцалом

відфраземи є стилістично маркованими і передають особливості народного мовлення. Майже всі вони негативно-оцінні. Більш виразними є відфраземи, що успадкували від ФО високий ступінь емоційної оцінки, більш рельєфну внутрішню форму, і відрізняються високою маркованістю завдяки словотвірним чинникам [5: 13]. Твірна база таких відфразем об'єднує різностильові основи, іноді контрастні, наприклад, *горло драги* → *горлодерка*.

Відфраземні деривати письменник використовує для характеристики персонажів та оживлення авторської оповіді. Окремі з них мають особливу частотність у трилогії: відфразема *горлодерка* вжита письменником 35 разів, відфразема *хомопоклонники* має 27 фразеовживань. Відфраземні деривати, утворені на основі оказіональних ФО, вирізняються новизною, виразністю. Характеристичні власні назви на базі ФО є засобом образності художнього мовлення і створюють гумористично-сатиричну модальність контексту.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що відфраземи є матеріалізованим свідченням того, що між мовними рівнями (лексичним і фразеологічним) відбувається взаємопроникнення в обох напрямках і що фразеологічна система є відкритою, динамічною і перебуває у безперевному розвитку. Відфраземні новотвори Євгена Гуцала містять весь потенціал виразально-зображувальних можливостей ФО, на базі яких вони утворилися, і постають новим засобом емоційності, експресивності та образності мови при максимальній мовній економії, лаконізмі висловлення.

Література

1. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. Москва : Гослитиздат, 1959. С. 84–166.
2. Колоїз Ж. В. Інтегральне і диференціальне в трансформації та оказіональній деривації фразем. *Мовознавчий вісник*: збірник наукових праць на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя. Черкаси, 2009. Вип. 8. С. 205–213.
3. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка : учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. 2-е изд., перераб. Москва : Высш. шк., Дубна: Изд. Центр «Феникс», 1996. 381 с.
4. Пасік Н. М. Фразеологічна репрезентація стильової домінанти химерності в художньому мовленні Євгена Гуцала. *Література та культура Полісся*. Вип. 84. Серія «Філологічні науки». № 7 / відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2016. С. 139–149.
5. Стишов А. А. Отфраземные образования в современном украинском языке: автореф. дис. на соискание уч. ступени канд. филол. наук : спец. 10.02.02. Языки народов СССР. Київ, 1991. 18 с.
6. Третьякова И. Ю. Оказиональная фразеология : монография. Кострома : КГУ им. Некрасова, 2011. 290 с.

7. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови : монографія. Запоріжжя : ЗДУ. 2002. 351 с.

Список джерел довідкової літератури

8. СФУМ: Словник фразеологізмів української мови / [уклад.: В. М. Білоноженко та ін.]. К. : Наук. думка, 2008. 1104 с. (Словники України).

9. УНПП: Українські народні прислів'я та приказки: дожовтневий період / [упор. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут]. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1963. 790 с.

Список джерел ілюстративного матеріалу

10. ПЧ: Гуцало Є. Позичений чоловік. Твори в п'яти томах. Київ : Дніпро, 1997. Т. 3. С. 147–460.

11. ПЖФ: Гуцало Є. Приватне життя феномена. Твори в п'яти томах. К. : Дніпро, 1997. Т. 4. С. 5–394.

12. ПП: Є. Гуцало. Парад планет. Євген Гуцало. Твори в п'яти томах. Київ: Дніпро, 1997. – Т. 4. – С. 395 – 685.

Daria Gorobets
(Winnica)

ROLA ZWIĄZKÓW FRAZEOLÓGICZNYCH O ZNACZENIACH MOTYWOWANYCH CZĘŚCIAMI CIAŁA

Język polski ma swoją historię. W ciągu długiego okresu rozwojowego zgromadził dużą ilość wyrażen, jakie uznały za trafne, skuteczne i piękne. W ten sposób powstała specjalna warstwa językowa – frazeologia. Frazeologia – zestaw stałych wyrażen, z niezależnymi wartościami. Znaczną część frazeologii stanowią jednostki, które zawierają nazwy części ciała. Dział frazeologii zajmujący się takimi jednostkami nazywany jest somatyką. Somatyka jako dział frazeologii staje się przedmiotem zainteresowania językoznawców pod koniec XX – początku XXI wieku.

Główne pozycje, na które opierałam się w atukule, to: S. Skorupki, S. Bąby, A. M. Lewickiego, A. Pajdzińskiej, D. Buttler. Ci badacze mają znaczny wkład w historię frazeologii. Nie mniej ważnymi dla mnie są badania związków frazeologicznych takich naukowców jak: J. Tokarski, S. Kania, W. Chlebda. Ze względu na to, że główną częścią badawczą były związki frazeologiczne zawierające części ciała, przytoczyłam także opinie: A. Krasnowolskiego, J. Prusa, A. Krawczuk-Tyrpy.

Przykłady frazeologizmów, jakie zostały użyte, pochodzą głównie ze słowników: *Słownik frazeologiczny języka polskiego* pod red. S. Skorupki oraz *Słownik Symboli* pod red. W. Kopalińskiego.